

Muhammed Ebû Mûsâ'nın Rummânî, Hattâbî ve Bâkıllânî'nin İ'câz Anlayışına Yaklaşımı: *el-İ'câzü'l-belâğî* Eseri Özelinde Bir Değerlendirme

İsmail Araz*

Öz: İ'câzü'l-Kur'ân'a dair son dönemde yapılan çalışmalarda Kur'ân'ın mu'ciz oluşu daha çok dinî yönden incelenmekte, dil olgusu ya da edebî yön ihmal edilmektedir. Ayrıca bu tür çalışmalardaki değerlendirmeler, âlimlerin görüşlerinin ilk okuyuşta anlaşılabilen anlamlarıyla sınırlı kalmaktadır. Bu ise i'câzın ilmî temellerinin tespitini zorlaştırdığı gibi âlimlerin bu konuda sarf ettikleri zihni çabanın da anlaşılmasının önüne geçmektedir. Bu problemlerin farkında olan Mısırlı âlim Muhammed Ebû Mûsâ, *el-İ'câzü'l-belâğî* adlı eserinde yaptığı derinlikli ve özgün değerlendirmelerle örnek bir i'câz okuması sunmuştur. Klasik dönemde öne çıkan üç âlimin i'câza dair görüşlerini inceleyen Ebû Mûsâ, i'câzi İslam medeniyetindeki yorum ve tahlil metodolojisinin gelişmesine katkı sağlayan bir dil felsefesi olarak yorumlamıştır. Bu nedenle o; Rummânî, Hattâbî ve Bâkıllânî'nin i'câz hakkındaki açıklamalarını kelime ve terkip tahlilinin yoğunlukta olduğu bir yöntemle ele almıştır. Çalışmada *el-İ'câzü'l-belâğî* eseri özelinde Ebû Mûsâ'nın mezkûr âlimlerin görüşlerini nasıl değerlendirdiği tanımlayıcı araştırma yöntemi çerçevesinde incelenmiş, alandaki çalışmalara katkı sunabilecek ilmî ve fikrî değerlendirmelere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, el-İ'câzü'l-belâğî, Rummânî, Hattâbî, Bâkıllânî, Ebû Mûsâ.

Atf: İsmail Araz, "Muhammed Ebû Mûsâ'nın Rummânî, Hattâbî ve Bâkıllânî'nin İ'câz Anlayışına Yaklaşımı: el-İ'câzü'l-belâğî Eseri Özelinde Bir Değerlendirme", *Artuklu Akademi* 10/2 (Aralık 2023), 253-268.

Muhammad Abû Mûsâ's Approach to al-Rummânî, al-Khattâbî and al-Bâqillânî's Understanding of al-I'jâz: *al-I'jâz al-balâghî*

Abstract: In recent studies on the Inimitability of the Quran (I'jâz al-Qur'ân), the unique nature of the Qur'ân has predominantly been examined from a religious perspective, with the linguistic and literary aspects often overlooked. Furthermore, the assessments in such studies tend to remain confined to the immediate meanings of scholars' views, making it challenging to establish the scientific foundations of inimitability and hindering a full understanding of scholars' intellectual efforts in this regard. Recognizing these issues, the Egyptian researcher Muhammad Muḥammad Abû Mûsâ offers an exemplary examination of inimitability in his work titled *al-I'jâz al-balâghî* providing profound and original insights. Abû Mûsâ examines the perspectives on inimitability put forth by three prominent scholars from the classical era, interpreting inimitability as a philosophy of language that contributes to the development of the methodology for interpretation and analysis within Islamic civilization. Therefore, he approaches the explanations of Rummânî, al-Khattâbî and al-Bâqillânî regarding inimitability using a method that primarily focuses on word and sentence analysis. This study, specifically centered on the work *al-I'jâz al-balâghî* by Abû Mûsâ, examines how he evaluates the views of the mentioned scholars within the framework of a descriptive research method. It provides both scientific and intellectual assessments that can contribute to scholars and researchers in the field.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, al-I'jâz al-balâghî, Rummânî, Khattâbî, Bâqillânî, Abû Mûsâ.

Citation: İsmail Araz, "Muhammad Abû Mûsâ's Approach to al-Rummânî, al-Khattâbî and al-Bâqillânî's Understanding of al-I'jâz: *al-I'jâz al-balâghî*", *Artuklu Akademi* 10/2 (Aralık 2023), 253-268.

Gönderim Tarihi: 03.08.2023

Kabul Tarihi: 08.11.2023

Yayın Tarihi: 31.12.2023

* Arş. Gör. Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, ismmailaraz@gmail.com
Res. Asst., Selçuk University, Faculty Of Islamic Sciences, Department Of Arabic Language And Rhetoric, ismmailaraz@gmail.com

Giriş

Kur'an'ın nüzülüyle Arap yarımadasında değişen dinî ve kültürel hayat, Arapların belagat yaklaşımlarında da ciddi değişikliklere yol açar. Önceleri toplumda usta bir şairin şiirlerinin ya da fasih bir hatibin hutbelerinin benzerinin getirilemeyeceği anlayışı hâkim iken Kur'an'ın nazil olmasıyla bu anlayış bütünüyle değişir. Zira Araplara Kur'an benzeri bir söz getirmeleri için meydan okunduğunda (tehadî) belagatin inceliklerini kavradıklarını iddia eden şair ve hatipler, meydan okumaya hiçbir şekilde karşılık veremezler. Kur'an'ın erişilmez bir söz harikası olduğunu gösteren ve 'icâzû'l-Kur'an olarak tarif edilen bu hadise, üstün sözün Arapların zannettiği gibi fasih şiirlerden ibaret olmadığını, şiirlerin ötesinde herkesi âciz bırakan sözün varlığını kanıtlar. Hiçbir şekilde benzeri getirilemeyen bu söz hem lafzî hem de manasıyla gönülleri okşayan, mükemmel bir belagat manzumesini yansıtan dinî ve edebî husus olarak tarihe geçer.¹

Kur'an'ın bir söz ve belagat harikası oluşu Sadrû'l-İslâm döneminden itibaren Araplar dâhil herkesi hayretler içinde bırakan, inkârcıları ise âciz bırakan bir dil mucizesi olarak tanımlanabilir. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) temel mucizesi olması, Kur'an'ın üstün dil özelliklerinin Müslüman âlimler tarafından dikkatlice ele alınmasında etkili olur. İslam'ın ilk dönemlerinde olmasa da ilerleyen dönemlerde 'icâzû'l-Kur'an (Kur'an'ın erişilmezliği) ya da Nazmü'l-Kur'an (Kur'an'ın söz dizimi, üslubu) başlığı altında işlenen bu özellikler belagat, nahiv, iştikak, sarf, tefsir ve kelâm gibi birçok disiplinle ilişkilendirilerek geniş bir çalışma sahasının oluşmasına katkı sağlar.²

'icâz meselesinin dinî, edebî, tarihî, lugavî ve kelâmî nitelikte olması, farklı uzmanlık alanlarına sahip âlimler tarafından tetkik edilmesine imkân sağlar. İlimlerin teşekkül sürecinde olduğu 3./9. yüzyılda konuyla ilgili yapılan ilk çalışmalar ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Ancak bu yüzyıldan sonra 'icâzın bir disiplin olarak sahiplenildiğine işaret eden ve günümüze ulaşan ciddi çalışmalar yapılır. Özellikle 4./10. yüzyılda bu hususta yapılan çalışmaların, sonraki dönemlerde 'icâzla ilintili araştırmalarda belirleyici rol oynadığını söylemek mümkündür. Nitekim Ebû'l-Hasen er-Rummânî (öl. 384/994), Ebû Süleymân el-Hattâbî (öl. 388/988) ve Ebû Bekr el-Bâkallânî (öl. 403/1013) gibi 4./10. yüzyılda yaşamış farklı uzmanlık alanlarına sahip âlimlerin çalışmaları, 'icâz literatürünün genişleyerek zenginleşmesinde etkili olur.

Bu çalışmada 'icâz ekseninde klasik dönemde telif edilen mezkûr üç eserin günümüz ilim dünyasında belagat, şiir eleştirisi ve 'icâz çalışmalarıyla bilinen Muhammed Muhammed Ebû Mûsâ tarafından nasıl değerlendirildiği incelenmiştir.³ Ebû Mûsâ, 'icâz bahsini nahiv, şiir eleştirisi ve belagat disiplinlerini sentezleyerek incelemesiyle öne çıkar. Araştırmalarıyla dikkat çeken Ebû Mûsâ'nın günümüze ulaşan ilk 'icâz eserlerine yaklaşımını ortaya koyan *el-İ'câzû'l-belâğî* eserinin araştırmacılar tarafından daha iyi anlaşılması için öncelikle 'icâz hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Bu şekilde İslamî literatürde önemli bir yer tutan meselenin klasik dönemde nasıl geliştiği vurgulanmış, daha sonra Ebû Mûsâ'nın bu gelişime yaklaşımı değerlendirilmiştir.

Klasik eserlerin derinlemesine tahlilinin yeterince üzerine gidilmediği günümüzde alandaki araştırmacılar için önemli bir örnek olan Ebû Mûsâ'nın görüşlerine yer veren bu çalışmanın temel amacı, âlimlerin eserlerinin, faal aklın hâkim olduğu analitik bir üslupla incelenmesinin kazanımlarına vurgu yapmaktır.⁴ Bu bakımdan çalışmada Ebû Mûsâ'nın görüşlerini esas alan keşfedici, açıklayıcı ve betimleyici bir yöntem tercih edilmiştir. Böyle bir yöntemin tercih edilmesinin temel sebebi, klasik metinlere yaklaşımın gittikçe anlam eksenli bir hâle dönüştüğü ve bilginin inşası sürecinde âlimlerin nasıl bir yöntem izlediklerinin göz ardı edilmeye başlandığı günümüzde tezevvuk metodu eksenli metin tahlilini öne

¹ Muhammed Muhammed Ebû Mûsâ, *el-İ'câzû'l-belâğî: dirâse tahliliyye li-türâsi ehli'l-ilm* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2020), 87 vd.; a.mlf., *el-İ'câzû'l-belâğî el-kitâbü's-sânî: el-Bâkallânî-Abdülkâhîr-es-Süyûtî-er-Râfî* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2021), 23 vd.

² Naîm el-Hımsî, *Fikretü 'icâzû'l-Kur'an min zü'l-bi'seti'n-Nebeviyye hattâ 'asrinâ el-hâzîr* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 7 vd.

³ Ebû Mûsâ, 1937 tarihinde Desûk'a bağlı Kefer eş-Şeyh bölgesinde dünyaya gelmiştir. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Şeyhü'l-belâğiyîn Muhammed Ebû Mûsâ: bulûsün mühdâtün li-fadiletih bi-münâsebeti tecâvüzih es-semânîn*, haz. Kolektif (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1441/2020), 6-16 ve 57-106.

⁴ Yaptığımız araştırmalar sonucunda İsmail Araz'ın eser değerlendirme yazıları dışında ülkemizde Ebû Mûsâ'nın görüşlerini -akademik düzeyde- ele alan herhangi bir çalışmaya karşılaşmadık. Araz'ın söz konusu çalışmaları alanda önemli ve öncü bir girişim kabul edilse de bunların, çok yönlü bir âlim olan Ebû Mûsâ'nın başta Cahiliye şiiri ve 'icâz olmak üzere İslam medeniyetinin ilmi serüvenine dair görüşlerinin anlaşılması için yeterli olmadığını hatırlatmakta fayda vardır. Örnek için bk. İsmail Araz, "el-İ'câzû'l-Belâğî el-Kitâbü's-Sânî: el-Bâkallânî-Abdülkâhîr es-Süyûtî-er-Râfî-Muhammed Muhammed Ebû Mûsâ". *Şarkiyat* 14/2 (Ağustos 2022), 895-902. Alanda ilk olan bu çalışmamızın, Ebû Mûsâ'nın 'icâza dair yaklaşımını tüm yönleriyle ele alma iddiasında olmadığı dikkate alınmalıdır.

çıkarmaktır. Dahası ömrünü metin okumanın nasıllığı üzerine yaptığı çalışmalara vakfeden bir âlimin metinleri çözümleme yöntemini kısmen de olsa açıklamaktır. Dolayısıyla çalışmada i'câzın felsefî ya da tarihî uzantılarıyla ilintili tartışmalara değinilmemiş; daha geniş ve müstakil bir çalışma gerektiren bu tartışmalar, alandaki meraklı araştırmacılara bırakılmıştır. Ayrıca çalışmanın belirlenen hacmini aşacağından, ciddi araştırmalara konu olmayı bekleyen Ebû Mûsâ'nın i'câza dair görüşlerine sınırlı bir şekilde temas edilmiştir. Burada daha çok *el-İ'câzî'l-belâgî* eseri çerçevesinde günümüz ilim dünyasında gittikçe kök salan *eserlerin derinlikli okunmaması* problemine vurgu yapılmıştır. Bu nedenle çalışmada kapsamlı analizlerden ziyade Ebû Mûsâ'nın i'câz eserlerini okuma yöntemine vurgu yapan tasvirî açıklamalara yer verilmiştir.

1. İ'câz Çalışmalarının Ortaya Çıkışı: Tarihî Arka Plan

Arapların belagatteki potansiyellerine rağmen Kur'an'ın nazmı karşısında âciz kalmaları, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) nübüvvetinin en önemli delillerinden kabul edilir.⁵ Arap dil bilimi, kelâm, tefsir ve belagat gibi disiplinlerle ilintili olması bakımından interdisipliner özellikte olan i'câz, sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde tafsilatına girilmeyen ancak kabul gören bir mesele olarak kalır. İslâmî fetihlerin artmasına bağlı olarak farklı inançlara mensup kişilerin Kur'an'ın ve Hz. Muhammed'in (s.a.s.) nübüvvetini sorgulaması, i'câzın keyfiyetinin Müslüman düşünürler tarafından ele alınması, mühlidlerin Kur'an'ı hedef göstermesi gibi etmenler, i'câzın farklı açılardan gündeme gelmesinde etkili olur. Buna bağlı olarak İslâmî disiplinlerin teşekkül sürecine girdiği 2./8. yüzyılın sonları ile 3./9. yüzyılın başında Kur'an'ın erişilmez olduğu hususunda âlimler arasında ittifak hasıl olmakla beraber erişilmezliğinin keyfiyeti üzerinde farklı yaklaşımlar bahse konu olur. Söz konusu yaklaşımlar, dolaylı da olsa Kur'an'ın merkeze alındığı dil ve kelâm odaklı çalışmaların ortaya çıkmasına katkı sağlar.⁶ Ferrâ'nın (öl. 207/822), *Me'âni'l-Kur'an'ı*, Ebû Ubeyde'nin (öl. 209/824 [?]) *Mecâzî'l-Kur'an'ı*, Câhiz'in (öl. 255/869) *Nazmü'l-Kur'an'ı* ve İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) *Te'vîlü müşkîlî'l-Kur'an'ı* bu bağlamda öne çıkan eserlere örnek verilebilir. Kur'an'ın dil ve üslup özelliklerine değinen bu eserlerin yanı sıra lugavî kaynaklardan olan şiir ve şairlerin anlaşılmasına dönük eserler de telif edilir. Asmaî'nin (öl. 216/831) *Fuhûletü's-şu'arâ'sı*, İbn Sellâm'ın (öl. 231/846 [?]) *Tabakâtü fuhûlî's-şu'arâ'sı* ve Câhiz'in *el-Beyân ve't-tebyîn*'i bunlardan bazısıdır. Şu hâlde diyebiliriz ki bir araştırma ve 255 inceleme sahası olarak i'câz, erken dönemden itibaren muhtelif uzmanlık alanlarının bir araya geldiği geniş bir çalışma çerçevesine sahip olur.

3./9. yüzyıldan sonra ise i'câz, İslâmî disiplinlerde kaydedilen ilerlemeyle beraber geçmiş dönemlere kıyasla daha fazla öne çıkar. Özellikle mühlidlerin Kur'an'ın belagatini hedef alan ithamları, Cahiliye dönemi şiirini Kur'an'la eş değer tutma girişimleri, Arapların âciz kalmalarının ilahî müdahale (sarfe) ile izah edilmesi ve lafız-anlam meselesinin felsefî bir boyut kazanacak şekilde tartışılması gibi etmenler, 4./10. yüzyılla birlikte i'câza daha fazla önem verilmesinde etkili olur.⁷ Bu ve benzeri etmenler, temel İslâmî disiplinlerin gelişim ve olgunlaşma evresi olan 4./10. yüzyılda i'câz eksenli birçok özgün çalışmanın önünü açar. Rummânî'nin *en-Nüket fi i'câzî'l-Kur'an'ı*, Hattâbî'nin *Beyânü i'câzî'l-Kur'an'ı* ve Bâkîllânî'nin *İ'câzî'l-Kur'an'ı* bu süreçte öne çıkan esas çalışmalar olarak zikredilebilir. Mezkûr çalışmalarla i'câz, müstakil bir disiplin olma yolunda önemli mesafeler kateder. Ancak hem Ehl-i sünnet hem de Mu'tezile âlimleri tarafından kaleme alınan eserlerin çeşitliliğine ve orijinalliğine rağmen i'câz, gerekçelendirme ve tahlilin hâkim olduğu detaylı bir araştırma perspektifiyle değerlendirilmez. Muhtemelen bunun en önemli sebebi, belagat disiplininin tam olarak oluşmaması, şiir eleştirisi ile i'câz ilişkisinin gerektiği gibi ele alınmaması ve bu ilişkinin nahiv kaideleriyle temellendirilerek nasıl işlevsel hâle getirileceğinin üzerine gidilmemesidir. 5./11. yüzyıl âlimlerinden Abdülkâhîr el-Cürcânî'nin (öl. 471/1078-79) kendisinden önce telif edilen i'câz

⁵ İ'câz hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Selâsü resûl fi i'câzî'l-Kur'an: li'r-Rummânî ve'l-Hattâbî ve Abdülkâhîr el-Cürcânî*, haz. M. Halefullah Ahmed-M. Zağlûl Sellâm (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 28; Mustafa Sâdik er-Râfî, *İ'câzî'l-Kur'an ve'l-belâgâtü'l-nebeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitâb el-Arabî, 1973), 139 vd; Naîm el-Hîmsî, *Fikretü i'câzî'l-Kur'an*, 7 vd.

⁶ İ'câz meselesinin tarihsel süreci ve konuyla ilgili yazılan eserler hakkında bk. Numan Konaklı, "İ'câzî'l-Kur'an Fikri: Mahiyet, Tarihsel Süreç ve Literatür", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2012/2), 251-290.

⁷ Örneğin 4./10. yüzyılın önemli kelimacılarından Bâkîllânî (403/1013), *İ'câzî'l-Kur'an* eserinin girişinde dönemindeki mühlidlerin, klasik Arap şiirini Kur'an'la karşılaştırmaya başladıklarını belirtmiştir. bk. Ebû Bekr el-Bâkîllânî, *İ'câzî'l-Kur'an*. thk. Seyyid Ahmed Saqr (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1374/1954), 4-5.

eksenli eserlerden farklı olarak şiirin önemine atıf yapması, nahiv kaidelerinin anlamsal delaletleri üzerinde durması, belagatin işlevini sorgulaması ve metin/şiir eleştirisinin yoğunlukta olduğu bir üslup benimsemesi sayesinde i'câz, tam anlamıyla gerekçelendirilebilir bir araştırma sahası hâline gelir.⁸

Dönüm noktası kabul edilebilecek 4./9. yüzyıldaki mezkûr çalışmalardan sonra Cürçânî'nin *Delâ'ilü'l-i'câz* eseriyle i'câz felsefî ve edebî bir derinlik kazanır. Cürçânî'den sonra belagat ilmi ekseninde gelişen çalışmalar, aslında i'câz ve şiir eleştirisi çalışmalarının bir sonucu olarak düşünülebilir. Nitekim *Delâ'il* eserinden sonra konu hakkında doğrudan ya da dolaylı olarak kayda değer birçok eser telif edilir.⁹ Ancak *Delâ'il* gibi şiir, nahiv ve belagat disiplinlerini sentezleyerek i'câzı bilimsel bir araştırma sahasına dönüştüren kapsamlı eserlerin kaleme alınmadığını söylemek mümkündür.¹⁰ 20. yüzyıla gelindiğinde ise klasik eserlere dönük tahkik ve neşir çalışmalarında ciddi bir artışla karşılaşılır. Konuyla ilgili bir yandan klasik eserlerin tahkik edildiği, diğer yandan müstakil akademik çalışmaların yapıldığı bu dönemde, Kur'ân'ın erişilmez özelliği kelim uzmanlarının yanı sıra tefsir, belagat ve şiir eleştirisi sahalarında çalışmalarını sürdüren araştırmacıların ilgi odağı olur. Özellikle Muhammed Abdüh (öl. 1905) gibi modern dönem ıslahatçıların, Ezher'deki belagat eğitiminin mütekaddim dönem eserleri lehine revize edilmesi gerektiğine dair talepleri, i'câzla ilgili en önemli kaynaklardan olan *Delâ'il* ve şiir eleştirisi-belagat eksenli *Esrârü'l-belâga*'ya yönelimi artırır.¹¹ Bu süreçte i'câzın çok yönlü özelliğinin farkında olan araştırmacılar, klasik dönemde kaleme alınmış eserleri anlamaya ve yorumlamaya dönük kapsamlı akademik çalışmalarda bulunurlar. Öncü niteliğindeki bu çalışmalardan biri de Rummânî, Hattâbî ve Bâkılânî'nin konuyla ilgili eserlerinin tahkik edilerek neşredilmesi olur.¹²

Rummânî, Hattâbî ve Bâkılânî'nin i'câza dair eserleri, 20. yüzyılda olduğu gibi günümüzde de alandaki araştırmacılar tarafından araştırma ve inceleme konusu olmaya devam etmektedir. Bu eserlerin incelenmesini değerli kılan en önemli husus, orijinal bilgiler ihtiva etmelerinin yanında günümüze ulaşan ilk i'câz eserleri olmalarıdır. Bu bağlamda söz konusu eserlerin yoğun muhtevaya sahip olduğunu ve yeniden tetkik edilmesi gerektiğini savunan günümüz araştırmacılarının başında Ezher Üniversitesi Arap Dili Fakültesi öğretim üyelerinden Ebû Mûsâ gelir. Şiir eleştirisi, belagat ve i'câz disiplinlerinde derinlemesine okumalar yapan Ebû Mûsâ, i'câzı hem dinî (akidevî) hem de edebî bir mesele olması itibarıyla ele alır. O, i'câzın daha iyi anlaşılabilmesi için Cahiliye şiiri başta olmak üzere klasik Arap şiirinin beyan gücünün farkına varılmasının elzem olduğunu belirtmesiyle öne çıkar.

2. Ebû Mûsâ'nın *el-İ'câzü'l-belâgî: dirâse tahlîliyye li-türâsi ehli'l-ilm* Adlı Eseri

el-İ'câzü'l-belâgî eserinde Ebû Mûsâ'nın i'câzı şiir eleştirisi ve belagat ekseninde değerlendirmesi açıkça görülür. İlk baskısı 1404/1984 tarihinde yapılan eserin, uzun mukaddimeler sayesinde ilerleyen baskılarının daha da zenginleştiğini söylemek mümkündür. Birinci baskının 9 sayfalık mukaddimesinin, altıncı baskıda 75 sayfaya ulaşmış olması bunu destekler niteliktedir. Eserin niceliğine yansıyan bu fark, niteliğine de büyük oranda etki etmiştir. Şöyle ki birinci baskıda Ebû Mûsâ, eserin özetini oluşturan bir sayfalık bilgi dışında mukaddimede i'câz ya da i'câz-şiir eleştirisi ilişkisi hakkında bilgi vermez. Bunun yerine yozlaşan eğitime dikkat çeker. Ancak eserin sonraki baskılarında sırasıyla Mustafa Sâdık er-Râfî (öl. 1937) ile Muhammed Abdullah Dirâz'ın (öl. 1958) i'câza dair tespitlerini ve i'câz-belagat ilişkisini ele alır.¹³ Mezkûr âlimlerin i'câza yaklaşımları, metinlerin gerektiği gibi anlaşılabilmesi, Kur'ân'ın nüzulü dönemindeki Arapların beyan (ifade gücü) ve metin tenkidi noktasındaki seviyeleri başta olmak üzere çeşitli konuları işlediği bu mukaddimeler

⁸ Cürçânî'nin üzerinde durduğu hususlar için bk. Abdülkâhîr el-Cürçânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Şirketü'l-Kuds lî'n-Neşr ve't-Tevzî', 1413/1992), medhal/giriş kısmı ve 7-35.

⁹ Bu eserler için bk. Konaklı, "İ'câzü'l-Kur'ân Fikrî", 280-284.

¹⁰ Burada Cürçânî sonrası dönemde konuyla ilgili kaleme alınan eserlerin daha az önem taşıdıkları kastedilmemektedir. İslam medeniyetinde her bir eser, kendi dönemine göre orijinal ve vasıflı bilgiler taşımaktadır. Araştırmacıya düşen ise söz konusu orijinalliği ortaya koyacak nitelikli okumalar yapmasıdır.

¹¹ Bu süreç hakkında detaylı bilgi için bk. Abdülkâhîr el-Cürçânî, *Esrârü'l-belâga*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1412/1991), 17-30.

¹² Rummânî ile Hattâbî'nin eserleri, Cürçânî'nin *er-Risâletü's-şâfiye* eseriyle birlikte neşredilmiştir. bk. *Selâsü resâil*, 21 vd.

¹³ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzü'l-belâgî: dirâse tahlîliyye*, 5-86.

serisinde Ebû Mûsâ, özellikle i'câzı oluşturan ilahî hitabın beyan gücü ve bu gücü yorumlamaya çalışan âlimlerin eserlerinin dikkatle okunmasının gerekliliği üzerinde durur.¹⁴

Birbirini izleyen beş mukaddime ve sekiz ana bölümden oluşan *el-İ'câzî'l-belâgî*, âlimlerin görüşlerinin derinlikli bir şekilde tahlil edilmesiyle öne çıkar. Ebû Mûsâ; Hattâbî, Rummânî ve Bâkîllânî'nin i'câza dair görüşlerini, okuyucunun istifadesinin esas alındığı analitik bir yöntemle inceler. Sekizinci ve son bölümde ise Kur'ân'ı erişilmez kılan ve Arapları âciz bırakan hususun ne olduğuna dair ilk görüşlerden olan şarfenin mahiyetini tetkik eder. Günümüze ulaşan ilk i'câz eserlerini öğretici misyonun ön plana çıktığı bir üslupla inceleme ve değerlendirmeye tâbi tutan Ebû Mûsâ'nın eserdeki temel amacı, i'câzın olgunlaşma serüveninde tebarüz eden dinamikleri ve bu süreçte oluşan düşünsel üretimi okuyucuya sunmaktır. Bu bakımdan *el-İ'câzî'l-belâgî*, güncel ve entelektüel çalışmalar arasında yaratıcı bir nitelik taşımasının yanı sıra, klasik metinlerin derinliklerinde saklı kalan anlam gizillerine dikkat çekmesiyle önem arz eder.

Eserin bütününe bakıldığında Ebû Mûsâ'nın bir iddiası ya da tezi olmadığı düşünülebilir. Ancak i'câz, şiir eleştirisi ve belagat ekseninde yaptığı açıklamalar dikkate alındığında eserin bir iddia ya da tezden öte ciddi bir misyon taşıdığı anlaşılır. Klasik Arap şiirinin derinlemesine okunmasının, Kur'ân'ın üstün edebî niteliklerinin anlaşılmasında belirleyici rol oynadığı düşüncesi, eserin genelinde, hatta yazarın sair eserlerinde hâkim bir tez olarak değerlendirilebilir.¹⁵ Yazarın, eserde i'câza dair belirli problemleri tartışmak yerine klasik dönem âlimlerinin görüşlerini tahlil etmesine de bu açıdan yaklaşılmalıdır. O, klasik eserlerin dikkatli ve kapsamlı bir okumayla açılmasını hâlinde henüz keşfedilmemiş birçok bilginin açığa çıkacağı iddiasındadır.¹⁶ Bu amaçla olacak ki klasik döneme ait pasajlardaki ince ayrıntıları, dikkatle gerekçelendirdiğini düşündüğümüz açıklamalarla okuyucuya sunar.

Ebû Mûsâ'nın, eserinde kendisine en çok sayfa ayırdığı âlim Bâkîllânî'dir.¹⁷ Onun görüşlerini sadece i'câz yönüyle ele almaz, bunun yanında şiir eleştirisi açısından da incelemeye tâbi tutar. Ebû Mûsâ'nın böyle bir bölümlendirmeye gitmesinde muhtemelen Bâkîllânî'nin eserinin hacmi ve işlediği konuların kapsamı etkili olmuştur. Zira Hattâbî ve Rummânî, i'câzı birkaç konuya değinerek tahlil etmişlerdir. Buna karşın Bâkîllânî, dönemindeki iddiaları göz önünde bulundurarak Arap şiirinin Kur'ân'la kıyaslanamayacağını ve Kur'ân'ın üstünlüğünün erişilmez olduğunu gerek teorik gerekse pratik anlamda ayet ve şiirler üzerinden incelemiştir.¹⁸ Bu ayrıntıyı başarılı bir şekilde yakalayan Ebû Mûsâ, Bâkîllânî'nin görüşlerini detaylıca ele alır.

el-İ'câzî'l-belâgî eserini konuyla ilgili modern dönemde kaleme alınan benzer çalışmalardan ayıran en önemli husus, i'câz-şiir ilişkisi ile belagatin işlevi üzerindedir. Günümüzde göz ardı edilen derinlemesine metin tahlili, zevkiselinin faal hâle getirilmesi, kullandığı kelime ve harflerden hareketle mütakellimin asıl maksadının tespit edilmesi, örtük ifadelerin derinlemesine analizinin yapılmasıyla mütakellimin zihin dünyasının keşfedilmesi, belagat eserlerindeki kurullarla yetinilmemesi ve meselelerin derununa ulaşılması, eserde öne çıkan vurgulardan sadece bir kısmıdır.¹⁹

Asıl muhtevaya geçmeden önce eserin başlığını yorumlamakta fayda vardır. Üç önemli âlimin i'câza dair görüşlerini incelemesine rağmen eser, *el-İ'câzî'l-belâgî* (belagat yönüyle oluşan i'câz) adını taşır. Başlık tercihi, Ebû Mûsâ'nın i'câzın belagat yönüyle oluştuğu ve Arap dilinin de bu hususta öne çıktığı kanaatinde olduğunu gösterir. Eserin mukaddimesi başta olmak üzere çoğu yerde yaptığı belagat-i'câz vurgusu da bu durumu teyit eder.²⁰ Başlığın devamında gelen *Dirâse tahlîliyye li-türâsi ehli'l-'ilm* ifadesi ise Ebû Mûsâ'nın, çalışmasına konu olan eserleri tahlil ettiğine atıftır. Gelenek, miras ve irfan gibi anlamlara gelen *türâs* (ثراث) kelimesi, İslam medeniyetine yaklaşımını yansıtır. Nitekim o, *Dirâse tahlîliyye li-kütübî ehli'l-'ilm* şeklinde ilim ehlinin kitaplarına vurgu yapan bir kullanım yerine söz konusu eserlerin, gelenekten gelen ve sahip çıkılması elzem bir miras olduğuna dikkat çekmek amacıyla *türâs* kelimesini tercih eder. Böylece değer

¹⁴ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâgî: dirâse tahlîliyye*, 5-101.

¹⁵ Örnek için bk. Muhammed Muhammed Ebû Mûsâ, *eş-Şi'rü'l-Câhîlî: dirâse fî menâzî'i's-su'arâ* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1442/2020), 5 vd.

¹⁶ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâgî: dirâse tahlîliyye*, 111-113.

¹⁷ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâgî: dirâse tahlîliyye*, 263-498.

¹⁸ Bâkîllânî, *İ'câzî'l-Kur'ân*, 3 vd.

¹⁹ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâgî: dirâse tahlîliyye*, 5, 11-16, 61-65, 78-80, 122-125, 264-265.

²⁰ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâgî: dirâse tahlîliyye*, 5.

verilen kişiden kalan mirasa sahip çıkıldığı gibi geleneğin mirasına da sahip çıkılması, mirasın kazanımlarının özenle okunması ve incelenmesinin gerekliliğine atıf yapar.²¹ Ancak bunun hamasî bir şekilde yapılmaması gerektiğini; aksine ilim ve irfanın ön planda olduğu araştırma perspektifiyle gerçekleştirilmesinin zorunlu olduğunu, eserinde takip ettiği ölçülü ve rasyonel bir yöntemle vurgular.

Ebû Mûsâ'nın *el-İ'câzü'l-belâgî* eserinin mukaddimelerinde eserin ana konularını ve takip ettiği yöntemi sunmak yerine müstakil çalışmalara konu olacak meselelere değinmesi eleştirilecek bir husus olarak görülebilir.²² Ancak onun, "ilim ehlinin eserlerinin dikkatli bir şekilde okunması" şeklinde öne çıkan vurgusu göz önünde bulundurulduğunda değindiği konuların yerinde olduğu anlaşılır. Bu açıdan mukaddimeler; "Şiir ile İ'câz arasında nasıl bir bağ vardır? Cürcânî öncesi İ'câz kitapları hangi özelliklere sahiptir? İlim ehlinin eserlerinin yüzeysel bir okumaya tâbi tutulmasının ne tür zararları vardır? Belagat nedir, hangi eserlerde nasıl aranmalıdır? Dirâz'ın *en-Nebeü'l-'azîm* eserinde öne çıkan hususlar nelerdir? Râfîî, İ'câz meselesine nasıl yaklaşmıştır? Arap dilinin hususiyetleri nelerdir?" gibi birçok soruya cevap niteliğindedir.²³

Araştırmacıların göz önünde bulundurmaları gereken hususlara dikkat çeken Ebû Mûsâ, eserin kaleme alınma amacına da atıf yapar. Buna göre eserin kaleme alınmasının temelinde, kadim âlimlerin İ'câza dair görüşlerinin anlaşılması ve yorumlanması vardır.²⁴ Konuyu ele alan birçok çalışma yapıldığı hâlde Ebû Mûsâ'nın, âlimlerin görüşlerini anlamaya çalışmak amacıyla eser telif etmesi, metinler üzerinde dönemindeki çalışmalarda uygulanan metotlardan farklı bir metot benimsediğini gösterir. Nitekim klasik dönem âlimlerinin sözlerinde açılmayı bekleyen birçok bilginin bulunduğunu savunan Ebû Mûsâ, bu bilgilerin keşfedilip açığa çıkarılmasında, güç olmakla birlikte derinlikli ve analitik bir sürecin takip edilmesi gerektiğine telmihte bulunur. Ebû Mûsâ'nın metinleri okuma ve anlamlandırma usulü, İslam medeniyetinde iz bırakmış âlimlere bakış açısından neşet eder. Ona göre âlimler, çoğu zaman ele aldıkları konunun ayrıntılarına girmemiş; sadece söz konusu ayrıntılara işaret etmekle yetinmişlerdir. Günümüz araştırmacılarının görevi ise saklı kalan bu ayrıntıları bilimsel yöntemlerle ortaya koymaktır.²⁵

258 Bilgilerden anlaşılacağı üzere eserin mukaddimelerinde öne çıkan husus, klasik dönem eserlerinin salt ilim tahsil etmek amacıyla okunmaması gerektiğidir. Bunun yerine âlimlerin, bilgiyi inşa etme süreçleri ve öncekilerin eserlerinden nasıl istifade ettikleri üzerinde durarak özgün yorumlar getirmek, öncelikli ve asıl gaye olmalıdır. Günümüzde bazı araştırmacıların bu iki durumu birbirleriyle karıştırdığı bir gerçektir. Bu şekilde onlar, birinci cümlede ifade edilen "salt ilim tahsil etmenin", ikinci cümlede vurgulanan hususları da kapsadığı sonucuna varırlar. Ancak klasik eserlere erişimin kolaylaştığı günümüz dünyasında "salt bilginin", nakil ve tekrardan ibaret olduğu hatırlanmalıdır. Dolayısıyla "bilimsel araştırma" adı altında Hattâbî ya da Rummânî'nin İ'câza dair görüşlerini yalnızca aktarmak, bir tuşla bütün bilgilere ulaşılabildiği bu dönemde rağbet edilen bir araştırma perspektifi olmamalıdır. Ebû Mûsâ da bu perspektifin terk edilmesi ve araştırmacı kimliğini ön plana çıkaran bir çalışma disiplininin benimsenmesi gerektiği görüşündedir. Ona göre, belagat eserlerindeki salt bilgilerle iktifa etmek yerine bu bilgilerin aktif hâle getirilerek edebî değere sahip kelam tahlil edilmelidir. Aynı şekilde ona göre ilimler, ilim tahsiline yeni başlayan talebelerin yaptığı gibi sadece bilgi için değil; bu ilimlerde bulunmayan yeni bilgiler edinmek için öğrenilmelidir.²⁶ Ebû Mûsâ'nın Rummânî, Hattâbî ve Bakıllânî'nin eserleri hakkındaki çıkarımlarını bu bakış açısıyla değerlendirmekte yarar vardır.

3. Ebû Mûsâ'nın Rummânî, Hattâbî ve Bâkıllânî'nin İ'câza Dair Görüşlerine Yaklaşımı

İ'câzın tarihî arka planına ve bu alanda yazılmış önemli eserlere değindiği mukaddimelerden sonra eserin ana konularına geçen Ebû Mûsâ, ilk olarak Hattâbî'nin İ'câza yaklaşımını değerlendirir. Hattâbî'nin

²¹ Ebû Mûsâ'nın gelenek hassasiyeti ve ilim ehlinin eserlerinin hakkıyla okunması gerektiğine yönelik vurgusu telif ettiği bütün eserlerde ön plandadır.

²² Ebû Mûsâ, birinci mukaddimenin yer aldığı bölümde eserin içeriğine dair bir sayfalık bilgi vermekle yetinmiştir. bk. Ebû Mûsâ, *el-İ'câzü'l-belâgî: dirâse tahlîliyye*, 86.

²³ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzü'l-belâgî: dirâse tahlîliyye*, 14-15, 19-49, 75 ve 87.

²⁴ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzü'l-belâgî: dirâse tahlîliyye*, 77.

²⁵ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzü'l-belâgî: dirâse tahlîliyye*, 77-78 ve 84.

²⁶ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzü'l-belâgî: dirâse tahlîliyye*, 14-15, 38, 51-85.

hayatına kısaca değindikten sonra *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân* eserini tetkik eder.²⁷ Ebû Mûsâ burada öncelikle Hattâbî'nin eserinin ilk sayfalarında öne çıkan meseleler üzerinde durur. Hattâbî'nin kendisinden önceki müelliflerin çalışmalarına yaklaşımına, Kur'ân'ın meydan okuması karşısında Arapların âciz kalmalarının deliline ve belagat dışındaki sair i'câz yönlerine temas eden Ebû Mûsâ'ya göre Hattâbî, önceki çalışmalara insafli yaklaşan bir âlimdi.²⁸

Hattâbî, Kur'ân'ı erişilmez kılan hususları tespit etmek için belagatin kaynağının ne olduğu sorusu üzerinde durmuştur. "Bir sözü erişilmez kılan nedir? Bu konuda sözün anlamı mı yoksa lafzı mı ya da her ikisi mi etkilidir?" sorularıyla meşgul olmuştur.²⁹ Hattâbî, i'câzın sarfe ya da gaybî haberlerde olmadığını, Kur'ân'ın lafız-anlam uyumunda olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte o, lafız-anlam uyumuyla oluşan belagatin anlaşılmasının ve izah edilmesinin kolay bir süreç olmadığına dikkat çekmiştir.³⁰ Tam da bu bağlamda Ebû Mûsâ'ya göre Hattâbî'nin, Kur'ân belagati ile beşer belagati arasındaki ayrımı sorgulaması, çalışmasının dönemindeki sair çalışmalardan farklı olmasında etkili olmuştur. Nitekim Hattâbî, eserinde teşbih, istiare, takdim ve bed'î gibi konuları işlememiştir. Bunun yerine benzeri olmayan Kur'ân belagatinin hususiyetlerine yoğunlaşmıştır. Böylece belagatin incelikleriyle doğrudan ilintili olan lafız-anlam uyumuna dair sonraki i'câz çalışmalarını etkileyen orijinal açıklamalarda bulunmuştur.³¹

Her ne kadar Hattâbî, Kur'ân'ı mu'ciz kılan hususiyetlere yoğunlaşsa da Ebû Mûsâ'ya göre bu hususiyetlerin vuku bulduğu yönleri tam olarak gerekçelendirmemiştir. Bununla beraber o, Kur'ân'a özgü belagatin karakteristik özelliklerini açıklamaya çalışmıştır. Belagete dair çalışmaları olan âlimlerden farklı olarak lafız-anlam düalizmi konusunda yaptığı sınıflandırma, sözün değerinin nasıl ölçüleceğine dair fikir edinmede kilit konumdadır. Lafzı taşıyıcı, anlamı ise taşınan konumuna yerleştiren Hattâbî, lafız ile anlam arasındaki bağlantıyı sağlayan unsura da birleştirici anlamında *el-câmi'* ismini vermiştir.³²

Ebû Mûsâ'nın, Hattâbî'nin lafız-anlam yaklaşımı üzerinde durması ve bunun orijinal olduğunu belirtmesi önemli bir ayrıntıdır. Zira i'câz meselesinde "*Arapları âciz bırakan husus ne olmuştur?*" sorusu çerçevesinde kabul edilen esas görüş, Kur'ân'ın benzersiz belagatinin Arapları âciz bıraktığı şeklindedir. Bu görüş, Bâkîllânî ve Cürçânî gibi âlimlerin görüşü olmakla beraber belagatin mahiyetine dair telif çalışmaların yeni ortaya çıktığı dönemlerde bir türlü netliğe kavuşamamıştır. Bu bağlamda "Belagat müfret lafızda mıdır? Belagat, anlamın lafızlara aktarılmasıyla mı oluşur? Belagat istiare, teşbih ve kinaye midir?" gibi sorular, Hattâbî öncesinde ve sonrasında gündeme gelmiştir.³³ Yazarın dikkat çektiği üzere Hattâbî'nin lafız-anlam meselesini tasnife tâbi tutması, sözün kalitesini tespit etmede önemli bir adım olmuştur. Zira lafzın taşıyıcı olması, bu taşıyıcıya uygun bir anlamın, yani taşınanın olması, taşıyıcı ile taşınanın doğru kabul edilebilmesi için bir bağlantıya ihtiyaç duyulması gibi kriterler, mütekellim konumunda olan kişilerden sudûr eden sözlerin hangi yönden kritik edileceği meselesinde dönüm noktası olmuştur. Örneğin bu tasnife göre mütekellimin, üç yaşına yeni girmiş bir deveyi niteleyeceği yerde dokuz yaşını tamamlamış devenin özelliklerini sıralaması ya da ilk başta aynı delaletleri taşıdığı düşünülen hamd ve şükür kelimelerini birbirinin yerine kullanması bir kusur kabul edilmiştir.³⁴

Ebû Mûsâ'ya göre Hattâbî'nin lafız vurgusu, etkili kullanımda ortaya çıkan inceliklere atıftır. Dolayısıyla hamd (الحمد) kelimesinin tek başına kullanıldığında taşıdığı anlam ile cümle içerisindeki anlamı birbirinden farklıdır. Burada göz önünde bulundurulması gereken, cümle içerisinde kazandığı yeni anlamdır. Konunun daha iyi anlaşılması için müteradif zannedilen kullanımlara değinen Ebû Mûsâ, Hattâbî'nin aktardığı örnekleri izaha geçer. Kur'ân'ın tercih ettiği kelimelerin bağlama göre yeni anlamlar kazandığını ve birbirinin yerine kullanılmayacağını vurgular.³⁵ Ebû Mûsâ, Hattâbî'nin açıklamalarını aktarmakla kalmaz, aynı zamanda yalın bir üslupla açıklar. Böylece Hattâbî gibi bir âlimin nasıl bir dikkate

²⁷ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 103 ve 107.

²⁸ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 108.

²⁹ Hattâbî'nin görüşleri için bk. *Selâsü resâil*, 21-71.

³⁰ *Selâsü resâil*, 22-24.

³¹ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 126.

³² Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 128 ve 142.

³³ Örneğin Cürçânî, kendisinden önceki âlimlerin belagat konularında net olamamalarını tenkit etmiştir. bk. Cürçânî, *Delâ'il*, 34-35.

³⁴ Hattâbî'nin bu konudaki açıklamaları için bk. *Selâsü resâil*, 29-35; Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 135.

³⁵ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 143-160.

sahip olduğuna, meseleleri nasıl işlediğine ve hangi argümanları kullandığına temas eder. Ayrıca Hattâbî'nin değindiği konuların dakik bilgiler ihtiva ettiğinin altını çizerek günümüz araştırmacıları tarafından çalışılması gerektiğini belirtmeyi ihmal etmez.³⁶

Ebû Mûsâ, Ehl-i sünnet âlimi Hattâbî'nin i'câza dair görüşlerini tahlil ettikten sonra eserin ikinci bölümünde Mu'tezile âlimi Rummânî'nin konuyla ilgili görüşlerini çözümlenmeli bir şekilde incelemeye tâbi tutar. Her şeyden önce Rummânî'nin i'câza dair görüşünün Hattâbî'den farklı olmadığı bilinmelidir. Sadece bakış açısı ve konuya yaklaşım yönüyle birtakım farklılıklar vardır. Rummânî'nin i'câzın yedi yönden ortaya çıktığını ifade ettikten sonra bu yönler arasında en çok belagat üzerinde durması ve risalesini belagat dair verdiği örnekler üzerine inşa etmesi bunu teyit etmektedir.³⁷

Rummânî'nin, i'câz literatüründe önemli bir konumda olduğu tespitinde bulunan Ebû Mûsâ, hayatına kısaca yer verdikten sonra kendisinde mantık ilminin baskın geldiği iddialarını değerlendirir. Bu bağlamda Yâkût el-Hamevî'nin (öl. 626/1229), söz konusu iddialarla ilintili görüşlerine yer verir. Rummânî'nin, nahiv meselelerini mantıkla iç içe işlediği görüşüne katılmayan Ebû Mûsâ, Ebû Hayyân'ın (öl. 414/1023) açıklamalarından yola çıkarak mantık ilminin Rummânî'de baskın olmadığını ve işlediği nahiv konularında kapalılığın bulunmadığını savunur. Ona göre Rummânî'nin eserleri ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde herhangi bir müphemliğin bulunmadığı ve nahiv bilgisini halele uğratan bir karışıklığın olmadığı fark edilir.³⁸

Terminolojisi dâhil mantık ilmini nahve uygulayan ilk kişinin Rummânî olduğu ve onun görüşlerinde mantık ilminin baskın geldiğini iddia edenlere atıf yapan Ebû Mûsâ'nun tutumu, mantık ilmine karşı çıktığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Ebû Mûsâ, diğer ilimler gibi mantık ilminin de gerekli olduğunu ve öğrenilmesinin araştırmacıya birçok açıdan katkı sağlayacağını kabul eder. Dolayısıyla burada meselenin, Rummânî'nin mantık ilmini nahve uygulaması olmadığı söylenebilir. Ebû Mûsâ'nun üzerinde durduğu asıl mesele, Yunan-Grek medeniyetiyle ilişkilendirilen mantık ilminin, İslam medeniyetinin orijinal ilimlerinden kabul edilen nahiv ilmine baskın geldiği şeklinde istilacı bir anlayışın oluşmasının önüne geçmektir. Bu nedenle Rummânî'nin mantık ilmini bilmesi ile mantık ilminin nahiv konularını şekillendirecek şekilde kendisinde baskın olması farklı şeylerdir. Bu farka değinen Ebû Mûsâ, İslam medeniyetindeki her sistematik sınıflandırma, ayrıntı, tanım ve hüküm çıkarma gibi disiplin ve akıl yürütme gerektiren ilmî faaliyetlerin Aristo (m.ö. 322) ve Yunan düşüncesine dayandırılmasının doğru olmadığına dikkat çeker. Aristo ve Yunan medeniyetinin zenginliklerini ve Müslümanların akıl dünyası üzerindeki etkilerini inkâr etmediğini belirten Ebû Mûsâ, İslam medeniyetinin kendine özgü hususiyetlerinin başka bir medeniyete ait kılınmasına ve orijinal İslam aklının görmezden gelinmesine karşı çıktığının altını çizer.³⁹

Rummânî'nin mantık ilmiyle ilişkilendirildiği iddialarına cevap verdikten sonra i'câza dair kaleme aldığı *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'ân* isimli eserin tahliline geçen Ebû Mûsâ, günümüze ulaşan bu eserin bazı eksiklikler taşıdığı kanaatindedir. Eserdeki cümlelerden hareketle bu kanaate varır. Ona göre, eserde açıklamasına yer verilmeyen meseleler hakkında "...açıkladığımız üzere..." gibi ifadelerin kullanılması, eserin bazı bölümlerinin eksik olduğuna işaret eder.⁴⁰ Ancak Ebû Mûsâ, bu konu üzerinde detaylı şekilde durmayarak Rummânî'nin i'câza dair görüşlerini aktarmaya geçer. Buna göre Rummânî, şu yedi yönden Kur'ân'ın mu'ciz olduğunu ifade etmiştir: Arapların muârazada bulunmamaları, Kur'ân'ın herkese meydan okuması, sarfe, belagat, Kur'ân'ın gelecekte haber vermesi, harikulade olması ve diğer peygamberlere verilen mucizelere benzemesi.⁴¹ Rummânî, bu yönlerden özellikle belagat üzerinde durmuştur. Ebû Mûsâ da bu konuda Rummânî'yi takip ederek onun aktardığı sair i'câz yönlerini kısaca açıkladıktan sonra belagat yönünü tahlile geçer. Rummânî'nin belagati ulvi, vasat ve edna şeklinde üç kısma ayırdığına dikkat çeker.

³⁶ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzû'l-belâğî: dirâse tahliliyye*, 157.

³⁷ *Selâsü resâil*, 75-113.

³⁸ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzû'l-belâğî: dirâse tahliliyye*, 174-176.

³⁹ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzû'l-belâğî: dirâse tahliliyye*, 177.

⁴⁰ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzû'l-belâğî: dirâse tahliliyye*, 178.

⁴¹ Kur'ân'ın diğer mucizelere benzemesi, harikulade olması yönüyledir. Zaman üstü, evrensel ve daimi olması gibi yönlerden ise Kur'ân mucizesi farklıdır.

Kur'ân belagatinin ulvi kısma, beşer kategorisindeki şair ve ediplerin belagatinin ise diğer iki kısma dâhil olduğunu aktarır.⁴²

Rummânî'nin yaptığı gibi Ebû Mûsâ'nın sair i'câz vecihlerinden ziyade belagat üzerinde durmasının yerinde olduğu söylenebilir. Elbette Kur'ân, birçok yönden mu'cizdir. Ancak söz konusu yönlerin bütün sûrelere şamil olmadığı dikkate alınmalıdır. Örneğin Rummânî'nin, i'câz yönlerinden biri olarak kabul ettiği *gelecektekenden/gaybten haber vermek*, Kur'ân'ın sadece belirli ayetlerinde varid olmuştur.⁴³ Bu türden bir delilin i'câz konusunda temel kabul edilmesi, bir sûreyle dahi meydan okuyan Kur'ân'ın bir bütün olarak mu'ciz olduğu olgusuna gölge düşürür.⁴⁴ Nitekim i'câz meselesinde hâkim görüş, tema ve kelime dağarcığı yönüyle kısıtlama ya da ilahî engelleme olmadan Kur'ân'daki herhangi bir sûrenin benzerinin dönemin Arapları tarafından getirilememesidir. Hâl böyle olunca i'câz âlimleri, Kur'ân'ın geneline şamil olacak bir özellik (vecih/yön) bulmaya çalışmışlardır. Bu arayışta Kur'ân'ın çoğu ayette Araplarla ortak kelime öbeklerini kullanması dolayısıyla müfret lafızların bariz bir üstünlük sağlayamadığı, etkili temalar kullanmakla birlikte üstünlükte temaların da yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Son tahlilde lafız-anlam düalizminin Arap dilinin sentaktik yapısı dâhilinde benzeri görülmemiş bir üslupla kullanıldığını idrak eden âlimlerin kahir ekseriyeti, Kur'ân'ın nazmında ortaya çıkan eşsiz belagatle mu'ciz olduğunu kabul etmiştir.⁴⁵

Mezkûr açıklamalardan hareketle Ebû Mûsâ, i'câz serüveninde baskın gelen görüşü dikkate alarak Rummânî'nin belagatle dair açıklamalarını ayrıntılı bir şekilde değerlendirir. Ona göre on kısma ayırdığı belagati edebiyatla sentezleyen Rummânî, i'câzın bir veya iki ayette gerçekleşmediğini; bunun yerine Kur'ân'ın en kısa sûresi dâhil olmak üzere bütün sûrelerinde gerçekleştiğini ifade etmiştir.⁴⁶ Bu bağlamda Ebû Mûsâ, Kur'ân ayetlerindeki belagat inceliklerini Rummânî'nin açıklamaları üzerinden tahlil eder. Rummânî'nin aktardığı on vecihten özellikle cümlelerin formunu yansıtan *îcâz* (kısa ve öz anlatım), cümlelerin biçim ve dizimini gösteren *teşbih*, son olarak Kur'ân'ın fonetik yapısını öne çıkaran *telâûm* konuları üzerinde durur.⁴⁷ Bu doğrultuda Rummânî'nin nokta atışı olmakla beraber izahı gerektiren açıklamalarına atıfta bulunarak eserdeki meselelerin net bir şekilde anlaşılmasını kolaylaştıran sade ve akıcı çözümler yapar.

Rummânî'nin üzerinde durduğu belagat konularını Kur'ân ayetleri üzerinden örneklediren Ebû Mûsâ, bir yandan belagat disiplininin gerektirdiği tahlilleri yaparken diğer yandan Kur'ân'ın en önemli özelliği olan beyan gücünün hangi seviyede olduğunu ortaya koymaya çalışır. Bu çerçevede sorduğu 261 sorularla Kur'ân'daki belagat sanatlarının şiirdeki sanatlarla bir olmadığına dikkat çekmesi, Arapların kullandığı lafızları kullanmasına rağmen Kur'ân belagatinin üstün özellikler taşıdığına vurgudur. Ebû Mûsâ'nın Kur'ân ile kadim Arap kelimelerindeki belagatin aynı olmadığını yadırgayıcı bir üslupla sorgulamasının temel sebebi de bu vurguyu öne çıkarmaktır. Zira belagatte üstün bir seviyeye ulaşan Cahiliye dönemi şairlerinin şiirlerindeki teşbih ile Kur'ân'daki teşbihin, belagat kuralları yönüyle aynı olması, delaletlerinin yoğunluğunun da aynı olduğu anlamına gelmemektedir. Burada karıştırılan mesele, kurallar yönüyle sahih olan iki sözün kıyaslanmasında ortaya çıkar. Ebû Mûsâ, bu meselenin yanlış anlaşılmasının önüne geçmek amacıyla aynı belagat sanatını barındıran iki sözün anlam yoğunluğu ve cümlelerin söz dizimi gibi yönlerden kıyasını yapar. Böylece bu sözlerin birbirine üstünlük sağlayabildiklerine dikkat çeker.⁴⁸ Ayrıca aynı dilde söylenen ve benzer söz sanatlarını içeren sözlerin hangisinin daha belirgin olduğu ve hangi sözün üstün beyânî nitelikler taşıdığı meselesinin anlaşılmasına dair günümüz araştırmacılarına rehber olacak bilgiler sunar. Ona göre iki sözden hangisinin üstün olduğunun anlaşılması ancak kelime ve terkiplerin derinliklerindeki anlam inceliklerinin keşfedilmesine, ilk başta

⁴² Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 179 ve 181.

⁴³ Rûm sûresinde geçen "Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. Eninde sonunda Allah'ın dediği olur. O gün müminler Allah'ın yardımını sebebiyle sevinecekler. O dilediğini muzaffer kılar. O çok güçlüdür,engin merhamet sahibidir." ayeti, bu i'câz yönüne örnek verilebilir (er-Rûm, 30/2-5).

⁴⁴ Söz konusu meydan okuma için bk. Yûnus, 10/38.

⁴⁵ Cürcânî, bu görüşü gerekçeli bir şekilde açıklamak amacıyla *Delâ'il* eserini kaleme almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Cürcânî, *Delâ'il*, 8-9.

⁴⁶ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 182.

⁴⁷ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 183-261.

⁴⁸ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 214.

görülme-yen saklı ayrıntıların tezevvuk edilmesine (derinlemesine araştırılmasına) imkân veren uzun ve yorucu bir süreçle mümkündür.⁴⁹

Rummânî'den sonra Ebû Mûsâ, eserin üçüncü ve en geniş bölümü olan Bâkîllânî'nin i'câz anlayışını değerlendirmeye geçer. Bu bölümde gerek eserinin kapsamı gerekse işlediği konuların ehemmiyeti dolayısıyla Bâkîllânî'nin görüşlerini beş ana başlık altında değerlendirir. Öncelikle eserin girişinde öne çıkan konuları ele alır. Ebû Mûsâ'ya göre Bâkîllânî, din ve tevhidin esas olması hasebiyle i'câzın incelenmesinin önemine dikkat çekmiştir. Ebû Mûsâ'nın Bâkîllânî'nin, dönemindeki inanç sorunlarına duyarlı olduğuna ve Kur'ân'ın erişilmez üslubu çerçevesinde gündeme gelen problemleri çözmek için yoğun çaba sarf ettiğine atf yapması üzerinde durulmalıdır. Nitekim o, Bâkîllânî'nin farkındalığı ve duyarlılığından hareketle günümüz araştırmacılarının da ilim noktasında pürdikkat olmaları gerektiğine telmihte bulunur. Buna göre araştırmacı, fert eksenli pragmatist bir anlayış içinde olmamalı; mensup olduğu toplumun ya da medeniyetin sorunlarına göre hareket etmeli, uzman olduğu alandaki çalışmaları da bu yönde şekillendirmelidir. Zira Bâkîllânî gibi âlimler, mensup oldukları medeniyetin özünü, diğer bir anlatımla fikrini ve ruhunu muhafaza etmişlerdir. Bu âlimler, medeniyetin saf ve berrak yönlerinde en ufak bir şüpheyi düştüklerinde bu şüpheyi ortadan kaldırmak için bütün imkânlarını seferber etmişlerdir.⁵⁰

Ebû Mûsâ'nın, Bâkîllânî'nin i'câza dair görüşlerini incelediği bu bölümde medeniyet, ilim, faal akıl ve araştırmacının misyonu gibi hususlar üzerinde durması önem arz eder. Evet, bu konuların i'câzla doğrudan ilintili olmadığı bir gerçektir ancak i'câzı ortaya koyan âlimlerle ilintili olduğu da yadsınamaz bir hakikattir. Aslında Ebû Mûsâ'nın okuyuculardan farkına varmalarını istediği şey de bu ilintinin, araştırmacının niteliğini belirlemedeki rolüdür. Bir meselede yazılanların salt bilgi olarak algılanmaması gerektiği, meselenin kim tarafından nasıl işlendiği, meseleyi işleyen müellifin nasıl bir misyon ve vizyona sahip olduğu, hangi problemlere çözüm bulmak istediği, konjonktürden etkilenip etkilenmediği gibi noktalar da göz önünde bulundurulmalıdır. Aksi hâlde araştırmacı, müellifin zihin dünyasına ulaşmaksızın salt bilgiler edinecektir. Bu ise yeni ve özgün araştırmalara ihtiyaç duyan günümüz ilim dünyasında dirayetli araştırmacıların içine düşmemeleri gereken bir durumdur. Ebû Mûsâ, böyle bir durumun önüne geçmek için doğrudan konuyu işlemek yerine Bâkîllânî'nin zihin dünyasına ve orijinal aklına dikkat çeker. Bu çerçevede İslam âlimlerinin zinde bir akla sahip olduklarını ve bu akılla özgün çalışmalara imza attıklarını vurgulamak amacıyla Cürçânî ile Aristo arasında doğrudan bir ilişki kurmanın yanlış olduğunun altını çizer.⁵¹

Bâkîllânî, Kur'ân'ın üç yönden erişilmez olduğunu ifade etmiştir: Kur'ân'ın gaybî haberlerden bilgi vermesi, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ümmi olduğu hâlde önceki milletler hakkında bilgi vermesi ve Kur'ân'ın eşsiz üslubu. Ancak Bâkîllânî gerek Rummânî'nin gerekse Hattâbî'nin yaptığı gibi Kur'ân'ın eşsiz üslubunu esas almış, diğer i'câz vecihleri üzerinde ayrıntılı durmamıştır. Bu bağlamda o, klasik Arap şiirini tenkide tâbi tutmuştur. Ulaştığı sonuçlar çerçevesinde de Kur'ân ayetlerindeki belagat inceliklerini vurgulamıştır.⁵²

Bâkîllânî'nin eserini kaleme alma sebebine değindikten sonra i'câza dair görüşlerini açıklamaya geçen Ebû Mûsâ, eserdeki konuları sırasıyla tahlil eder. Ona göre Bâkîllânî, i'câzın yönlerini ele alırken iki temel noktadan hareket etmiştir: a-) Kur'ân'a özgü belagat özelliklerini tespit etmesi. b-) Kur'ân ayetleri üzerinde durması ve bunları kelime kelime, sonrasında da cümle cümle tahlil etmesi. Bu iki temel noktanın, aynı temalara sahip Arapça iki sözü birbirinden ayırdığını ve şiirde bulunmayan özelliklerin Kur'ân'da yer aldığına vurgu yaptığını belirten Ebû Mûsâ, keskin his ve selim fıtratın bu süreçte Bâkîllânî'yi desteklediğini vurgular. Nitekim bu dakik araştırma ve inceleme sonucunda Bâkîllânî, Kur'ân'ın şiir olmadığını, hatta Kur'ân'da şiiri çağrıştıracak herhangi bir unsurun bulunmadığını ifade etmiştir.⁵³

Kur'ân'ın şiir olmadığı bizzat Kur'ân tarafından sarahaten ifade edilmiştir.⁵⁴ Bâkîllânî'nin nasla ve tecrübeyle sabit olan bir durumu mevzubahis yapmasının sebebi, Ebû Mûsâ'nın da belirttiği üzere ilmî

⁴⁹ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzû'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 214 vd.

⁵⁰ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzû'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 279-280.

⁵¹ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzû'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 282-284.

⁵² Bâkîllânî, *İ'câzû'l-Kur'ân*, 21 vd.

⁵³ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzû'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 293, 305, 310-312.

⁵⁴ Yâsîn, 36/69; el-Hâkka, 69/41-42.

yeterliliğe sahip olmayan bazı kimselerin iddiaları ve bu iddiaların sebep olması muhtemel tahribatlardır.⁵⁵ Bâkîllânî'nin yaşadığı dönemde Kur'ân'ı şiirle bir tutan, hatta bazı Cahiliye kasidelerini Kur'ân'la kıyaslayan kişilerin varlığı, bu tür meselelerin gündeme gelmesinde etkili olmuştur. Bu bağlamda o, Kur'ân'da şiir ve secinin bulunmadığını kesin bir dille ifade etmiştir. Ebû Mûsâ, Kur'ân aleyhindeki iddiaları ve şüpheleri defetmeye çalışan Bâkîllânî'nin bu keskinliğini fark edencesine onun seci hakkındaki açıklamalarını yorumlar. *İ'câzî'l-Kur'ân* eserinin muhakkiki Seyyid Ahmed Sakr'ın (öl. 1989), Bâkîllânî'nin işlediği seci konusuna yönelik eleştirilerini aktardıktan sonra Bâkîllânî'nin seciden kastının, "Anlamın lafza tâbî olduğu zorlama söz" ve "Anlamdan ziyade lafzı güzelleştirmek için getirilen söz" olduğuna dikkat çeker. Bu yönüyle Bâkîllânî'nin de ifade ettiği üzere Kur'ân'da seci bulunmamaktadır. Zira Kur'ân'da lafız-anlam bütünlüğü muhafaza edilmiş; her bir lafız da anlam ve bağlama uygun olarak getirilmiştir. Ebû Mûsâ, Bâkîllânî'nin bu konudaki görüşlerini örnekleriyle beraber tahlil ederek onun güçlü ve zayıf argümanlarına dikkat çeker.⁵⁶

Kur'ân'daki fâsılların özellikleri ve lafızların dakik bir şekilde nasıl kullanıldığı konusunda Bâkîllânî'nin görüşlerini incelemeye tâbî tutan Ebû Mûsâ, Kur'ân ayetlerini tahlil etme yöntemine özellikle vurgu yapar. Ebû Mûsâ'ya göre bu yöntem sayesinde Bâkîllânî, Kur'ân'ın mu'ciz yönünü ve benzerinin nasıl getirilemediğini ortaya koymuştur.⁵⁷ Ayrıca Bâkîllânî'nin ayetler üzerinde derinlemesine düşündüğünü, zinde bir akılla ayetlerdeki lafızları tahlil ettiğini ve lafzın başka bir alternatifi olup olmadığını sorguladığını belirtir.⁵⁸ Bu değerlendirmeden hareketle Bâkîllânî'nin nakilden ziyade dirayet eksenli bir metin analizi yaptığı anlaşılır. Bu ise Kur'ân gibi edebî değere sahip ilahî kelamın özelliklerinin saptanması bakımından hayatidir. Zira "Kur'ân, erişilmez bir kitaptır." söylemiyle yetinilmesinin, mülhid ve münkirlerin arttığı bir çevrede yaşayan Bâkîllânî gibi âlimleri içinden çıkılmaz bir duruma sürükleyeceği muhtemeldir. Gerekenin olmadığı nakilden ibaret bu söylemler yerine, Arap şiiri gibi üstün belagat karşısında Kur'ân'ın nasıl bir üstünlüğe sahip olduğunun gerekçeleriyle izah edilmesi ancak kullandığı kelime ve terkiplerin üzerinde durmakla mümkündür. Bu şekilde şiirde bulunmayan üstün inceliklerin Kur'ân'da bulunduğu somut bir şekilde saptanmış olur. Ebû Mûsâ'ya göre Bâkîllânî, dirayetin ağırlıkta olduğu tahlil eksenli bir perspektifle bunu yapmıştır.

Kur'ân'ın hususi özelliklerini vurgulamak amacıyla klasik Arap şiirinden örnekler aktaran Bâkîllânî'nin şiir eleştirisi yönüne değinen Ebû Mûsâ, şiire yaklaşımına dair önemli açıklamalarda bulunur.²⁶³ Özellikle muallaka şairi İmru'ülkays'ın (öl. 540) meşhur kıfâ nebki (فَقَا نَبْكَ) kasidesi üzerinden Bâkîllânî'nin şiir eleştirisindeki kabiliyeti aracılığıyla Kur'ân'ın erişilmez belagat inceliklerini nasıl vurguladığına dikkat çeker. Burada Ebû Mûsâ'nın, özellikle eserin altıncı ve yedinci bölümlerinde şiir eleştirisi ve tahlili üzerinde durması, i'câz açısından önemlidir.⁵⁹ Zira şiir eleştirisi; lafız-anlam meselesi, şairin temaları hangi formda muhabata ilettiği, takdim, tehir, teşbih ya da istiareyi yerinde kullanıp kullanmadığı, söylediği kasidede konu bütünlüğünün bulunup bulunmadığı, iletmek istediği mesaj ile tasvirini yaptığı portrenin uyumlu olup olmadığı gibi birçok konuyu ele alır. Bu konular aracılığıyla şiirin üstün olan ve olmayan özellikleri gün yüzüne çıkar. Kur'ân'ın Arapça bir metin olduğu ve bu metindeki lafızların Araplar tarafından da kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda şiir eleştirisinde gündeme gelen meselelerin, farklı açılardan i'câz meselesinde de gündeme geldiği söylenebilir. Bu durumda Bâkîllânî'nin i'câz ile şiir eleştirisi meselelerini iç içe işleminin ve klasik Arapça kasideler üzerinden Kur'ân'ın eşsiz üslubuna vurgu yapmasının sebebi daha iyi anlaşılır.⁶⁰

Ebû Mûsâ, eserin son bölümünde Arapların Kur'ân karşısında âciz kalmaları hakkında ileri sürülen ilk görüşlerden şarfeyi (ilahî müdahale-engelleme) incelemeye tâbî tutar.⁶¹ Kaynaklarda aktarıldığı üzere şarfeyi benimseyen ilk kişi, Mu'tezilî âlim Nazzâm'dır (ö. 231/845).⁶² Nazzâm'ın mukayese yapabildiğini,

⁵⁵ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 310.

⁵⁶ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 313, 318-322.

⁵⁷ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 326.

⁵⁸ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 329.

⁵⁹ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 415-498.

⁶⁰ Bâkîllânî'den sonra gelen Eş'arî kelâmcı Cürçânî, i'câz-şiir eleştirisi arasındaki ilişkinin farkına varmış olacak ki *Delâ'il* eserinde Kur'ân'ın erişilmez yönünün anlaşılması için Arap şiirinin tetkik edilmesinin zorunlu olduğunu belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Cürçânî, *Delâ'il*, 8-9.

⁶¹ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzî'l-belâğî: dirâse tahlîliyye*, 499.

⁶² Sarfe hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Nassâr, *es-Sarfe ve'l-inbâü bi'l-gayb* (Kahire: Mektebetü Mısır, 2000), 5 vd.

fasih konuştuğunu, hazırcevap ve dakik bakış açısına sahip olduğunu aktaran Ebû Mûsâ, böyle üstün özelliklere sahip bir âlimin sarfe iddiasını bilinçli bir şekilde dillendirmeyeceği görüşündedir. Ona göre Kur'ân ile beşer sözü arasındaki farkı ince ve titiz bakış açısına sahip Nazzâm da idrak etmiştir. Dolayısıyla genel anlamda "Araplar engellenmeselerdi (sarfe), Kur'ân'ın benzeri bir söz getirebilirlerdi." şeklinde yorumlanan sarfe iddiasına, tartışma ve münazara sırasında muhaliflerinin iddialarını savmak amacıyla tutunmuştur. Buradan hareketle yazar, Nazzâm'a isnat edilen sarfenin ilmî temellere dayandırılan bir görüş olmadığı kanaatinde. Ona göre bu görüşün ilmî temellere dayanarak dillendirildiğinin kabul edilmesi, Nazzâm'ın faal aklına ve zinde zihin dünyasına zıt bir durumdur. Dolayısıyla Nazzâm sarfeyi, tartışmaların yoğunlukta olduğu bir süreçte herhangi bir arka plan olmadan ortaya atarak i'câz hususundaki aleyhte iddiaların önüne geçmeyi amaçlamıştır.⁶³

Ebû Mûsâ, Nazzâm'ın sarfe görüşüne makul bir arka plan bulmaya çalıştığı gibi, belagat (nazım) yönüyle Kur'ân'ın mu'ciz olduğunu savunan Câhiz'in sarfeyi çağrıştıran görüşlerine yeni yorumlar getirir. Daha sonra Kâdî Abdülcebâr (öl. 415/1025), Şerîf el-Murtazâ (öl. 436/1044), İbn Hazm (öl. 456/1064), İbn Sinân el-Hafâcî (öl. 466/1073), Cürçânî ve Yahyâ b. Hamza el-Alevî'nin (öl. 749/1348) sarfeye dair görüşlerini dakik bakış açısı ve derinlikli tahlil yöntemiyle değerlendirir.⁶⁴ Onun bu bölümdeki açıklamalarında, kemiyet yönüyle olmasa da keyfiyet yönüyle ayrı bir çalışma gerektiren önemli bilgilerin yer aldığını söylemek mümkündür. Özellikle sarfeyi savunan âlimlerin *sarfe* kelimesiyle kastettikleri anlamın aynı olmadığına dikkat çekmesi bu bağlamda oldukça önemlidir.

Sonuç

el-İ'câzü'l-belâgî, güncelliğini muhafaza eden Kur'ân'ın i'câzı meselesinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayan önemli bir eserdir. Klasik edebî ve dinî metinlerin derinlemesine okunması ve âlimlerin açıklamalarının dikkatlice çözümlenmesi gerektiği vurgusu, eserin bütün bölümlerinde ön planda kalmıştır. Eserin Ebû Mûsâ'nın dikkat çektiği hususiyetler aracılığıyla temel İslam disiplinlerinde çalışmalarını sürdüren araştırmacıların klasik eserlere karşı daha duyarlı olmaları yönünde farkındalık uyandıracakları ortadadır. Özellikle günümüzde klasik eserleri mahza bilgi olarak gören, dolayısıyla tanım ya da kural eksensiz bilgilerle iktifa eden bazı araştırmacılar için önemli mesajları muhtevi eserdeki tahliller ve vurgular, klasik eserlere dair çalışma yapmanın bir bilgiyi yeniden dile getirme ya da izah etme çabasının da ötesinde bir faaliyet olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca metin tahlilinin ve bu tahlil aracılığıyla ulaşılan sonuçların, tarif edilemez inceliklerin keşfedilmesine kapı araladığını belirtmiştir. Bu bakımdan eser, şiirlerdeki ve çeşitli disiplinlere dair kaleme alınan metinlerdeki anlamı katman katman eşeleyerek gün yüzüne çıkarmanın teorik ve pratik örneğini teşkil etmektedir.

Faal akla delalet eden ve orijinal yorumlara yer veren eser, i'câzü'l-Kur'ân meselesi çerçevesinde nakille yetinen çalışmalar yerine özgün görüşleri muhtevi çalışmaların gerekliliği üzerinde durmuştur. Aslında Ebû Mûsâ'nın günümüz araştırmacılarından istediği, yorucu bir çaba gerektiren titiz tetkikler sonucu âlimlerin inşa ettikleri ilim binasının tanıtılması veya olduğu gibi nakledilmesi değil; aksine zihnî çabayı yansıtan yapıcı, eleştirel ve entelektüel akılla söz konusu binanın üzerine bir kat daha inşa edilmesidir. Ona göre asıl ilim ve nitelikli bir araştırma, bu inşa sürecinde ortaya çıkmaktadır. Bu inşa sürecine örnek teşkil eden okumalar yapan Ebû Mûsâ, i'câz literatüründe öne çıkan Hattâbî, Rummânî ve Bâkîllânî'nin görüşlerini aktarmakla yetinmemiş, aynı zamanda yeri geldiğinde kelime ve harfler üzerinde durarak zihin dünyalarına ulaşmaya çalışmıştır. Buna bağlı olarak Kur'ân belagatinin taklit edilemezliğiyle öne çıkan i'câz öğretisinin daha iyi anlaşılması adına kadim ulemanın açıklamaları üzerine yeni ve spesifik yorumlar getirmiştir. Bu şekilde o, günümüzde ilim dünyasına kayda değer katkı sağlamayan ve birbirinin tekrarından ibaret olan bazı akademik çalışmalar yerine özgün fikirlerin inşasına önem veren çalışmaların yapılmasının elzem olduğunu belirtmiştir.

Güncel kaynaklara yeterli derecede atıf yapmaması, -Râfîi ve Dirâz dışarıda tutulduğunda- i'câz çerçevesinde yapılan ilmî çalışmaları değerlendirmemesi büyük bir eksiklik olsa da *el-İ'câzü'l-belâgî*,

⁶³ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzü'l-belâgî: dirâse tahlîliyye*, 501-503.

⁶⁴ Ebû Mûsâ, *el-İ'câzü'l-belâgî: dirâse tahlîliyye*, 506-542.

metinlerdeki saklı incelikleri keşfetmek isteyen meraklı ve dirayetli araştırmacılara önemli bilgiler sunmuştur. Dizini ve kaynakçası olmayan eserin birtakım eksiklikleri olduğunu tekrar hatırlatmakta yarar vardır. Ancak bu eksikliklerin Ebû Mûsâ'nın rehber niteliğindeki yönlendirmelerine kıyasla gölgede kaldığı da bir gerçektir. Dolayısıyla söz konusu eksikliklerin görmezden gelinmesi durumunda eserin özel olarak i'câzî'l-Kur'ân disiplini genel olarak da klasik metin tahlili alanında uzmanlaşmak isteyen araştırmacılar için önemli bir kaynak olduğunu söylemek mümkündür.

Muhammad Abū Mūsā's Approach to al-Rummānī, al-Khattābī and al-Bāqillānī's Understanding of al-I'jāz: *al-I'jāz al-balāghī*

Citation: İsmail Araz, "Muhammad Abū Mūsā's Approach to al-Rummānī, al-Khattābī and al-Bāqillānī's Understanding of al-I'jāz: *al-I'jāz al-balāghī*", *Artuklu Akademi* 10/2 (Aralık 2023), 253-268.

Extended Abstract

During the Jahiliyyah period, the Arabs made remarkable progress in oratory and eloquence, and composed poetry of a quality that was not easily accessible to everyone. However, with the revelation of the Qur'an, the understanding of superior speech or literary taste that encompassed the general public underwent a serious change. This is because the Qur'an, despite containing the words and phrases used by the Arabs, was considered a marvel of eloquence. In particular, the Qur'an's challenge to the idolatrous Arabs who did not believe in the Prophet (pbuh) to bring a similar saying or surah reinforced its perfect eloquence. As a matter of fact, the poets and orators who were thought to have reached the highest levels of eloquence with their poems during the Jahiliyyah period could not respond to this challenge in any way. This event, which is recorded as a historical fact, was expressed in the Islamic literature with the concept of i'jāz al-Qur'ān, which means that the Qur'ān is inaccessible and unreachable. Although the importance given to the Qur'an is intense, there is no study on the issue of i'jāz, which has linguistic, philosophical and theological dimensions, in the 1st/7th century. However, in the late 2nd/8th and early 3rd/9th centuries, when various Islamic groups emerged and movements such as heresy, etc. emerged under the influence of foreign cultures, i'jāz began to be addressed as a theological issue. During this period, philological and etymological studies based on the explanation of figurative expressions in the Qur'an were also conducted. These studies, which led to the development of the issue of i'jāz, made great progress in the 4th/10th century with the works of Rummānī (d. 384/994), al-Khattābī (d. 388/998) and al-Bāqillānī (d. 403/1013). The works of these scholars also shaped the work of the 5th/11th century scholar 'Abd al-Qāhir al-Jurjānī (d. 471/1078-1079), who wanted to develop a new discipline by synthesizing poetry criticism, i'jāz and rhetoric. In this respect, the works on i'jāz written in the 4th/10th century can be considered a turning point. Aware of the importance of these works, Muhammad Muḥammad Abū Mūsā, who is considered an expert in poetry criticism, rhetoric and i'jāz today, wrote *al-I'jāz al-balāghī: dirāse tahlīliyya li-turāthi ahl al-'ilm*, where he evaluated the views of Rummānī, al-Khattābī, and al-Bāqillānī on i'jāz. The first edition was published in 1984 and attracted a wide audience of readers and researchers. Abū Mūsā's method of approach to i'jāz was effective in attracting great interest. As a matter of fact, he did not only see i'jāz as a religious phenomenon. He also considered it as a linguistic issue that paved the way for a better understanding and interpretation of Jahiliyya poetry. From this point of view, Abū Mūsā criticized the issue of i'jāz and the studies related to this issue and argued that i'jāz cannot be fully understood without Jahiliyya poetry and Jahiliyya poetry cannot be fully understood without i'jāz. He analyzed the works written on i'jāz in this respect and put forward original interpretations. In this context, it is possible to say that Abū Mūsā's work *al-I'jāz al-balāghī* stands out with his explanations to the views of Rummānī, al-Khattābī and al-Bāqillānī. Abū Mūsā, who argued that texts should not be read only to understand them or to collect the information in them, drew attention to a textual reading in which deep and comprehensive analysis is at the center. He believes that if the explanations of the scholars of the classical period are read within the scope of this kind of text reading method, many hidden subtleties will be revealed. From this point of view, this study examines how Abū Mūsā evaluates three important works on i'jāz in the context of a reading perspective that requires deep thinking. The main issues emphasized in this study are which issues Abū Mūsā, who continued the reading method adopted by Mahmud Muhammad Shākir (d. 1997) left his mark on the 20th century with his method of Tazawwuq, drew attention to, how he handled the issue of i'jāz, and how he interpreted the views of classical scholars. However, for a better understanding of the subject, the evaluation of the work is

not directly discussed; instead, general information about i'jâz is given. Likewise, in order to clearly understand Abû Mûsâ's approach to i'jâz, some important issues that we think have been neglected in the issue of i'jâz have been touched upon. Thus, it is aimed for readers and researchers to gain an idea about what factors are behind Abû Mûsâ's deep reading perspective and how the elements that constitute his principles of text reading are shaped. Since the study is not directly related to i'jâz, no historical or philosophical discussions are included. The main purpose is to refer to Abû Mûsâ's meticulous reading method through the emphases in the study. In this respect, the study follows a descriptive and explanatory method for the correct interpretation of Abû Mûsâ's views. Thus, exemplary evaluations have been included for curious researchers who want to study the subject in the future.

Kaynakça

- Araz, İsmail. "el-İ'câzü'l-Belâgî el-Kitâbü's-Sânî: el-Bâkîllânî-Abdülkâhir es-Süyûtî-er-Râfiî- Muhammed Muhammed Ebû Mûsâ". *Şarkiyat* 14/2 (Ağustos 2022), 895-902. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1128897>.
- el-Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *İ'câzü'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1374/1954.
- el-Cürcânî, Abdülkâhir. *Esrârü'l-belâga*. 3. Baskı. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Cidde: Dâru'l-Medenî, 1412/1991.
- el-Cürcânî. *Delâ'ilü'l-i'câz*. 2. Baskı. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: Şeriketü'l-Kuds li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1413/1992.
- Ebû Mûsa, Muhammed Muhammed. *el-İ'câzü'l-belâgî: dirâse tahlîliyye li-türâsi ehli'l-ilm*. 6. Baskı. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2020.
- Ebû Mûsâ. *eş-Şi'rü'l-Câhilî: dirâse fi menâzi'i's-su'arâ*. 4. Baskı. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1442/2020.
- Ebû Mûsâ. *el-İ'câzü'l-belâgî el-kitâbü's-sânî: el-Bâkîllânî-Abdülkâhir-es-Süyûtî-er-Râfiî*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2021.
- el-Himsî, Naîm. *Fikretü i'câzi'l-Kur'ân münzü'l-bi'seti'n-Nebeviyye hattâ 'asrinâ el-hâzir*. 2. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Konaklı, Numan. "İ'câzü'l-Kur'ân Fikri: Mahiyet, Tarihsel Süreç ve Literatür", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2012/2), 251-290.
- Nassâr, Hüseyin. *es-Sarfe ve'l-inbâü bi'l-gayb*. Kahire: Mektebetü Mısır, 2000.
- er-Râfiî, Mustafa Sâdık. *İ'câzü'l-Kur'ân ve'l-belâgatü'l-nebeviyye*. 9. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kitâb el-Arabî, 1973.
- Selâsü resâil fi i'câzi'l-Kur'ân: li'r-Rummânî ve'l-Hattâbî ve Abdülkâhir el-Cürcânî*, haz. M. Halefullah Ahmed-M. Zağlûl Sellâm. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.
- Şeyhü'l-belâgiyyîn Muhammed Ebû Mûsâ: Buhûsün mühdâtün li-fadîletih bi-münâsebeti tecâvüzih es-semânîn*. haz. Kolektif. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1441/2020.